

Utrecht, 31 maart 2021

Aanbevelingen aan het nieuwe kabinet voor de slag om ruimte en stikstof

Samen werken aan regie op ruimte

Naar een vitaal platteland, gezonde bodems en duurzame voedselproductie

Wij, een brede coalitie van boeren, natuurorganisaties, wetenschappers, ontwerpers en bestuurders, pleiten voor een integraal en langjarig uitvoeringsprogramma voor het landelijk gebied (denk aan 20 jaar). Gezonde bodems in een gevarieerd landschap dat rijk is aan biodiversiteit moeten daarin centraal staan. Daarmee moet de basis worden gelegd voor de verdeling van de schaarse ruimte en toekomstbestendige productie van klimaatneutraal en gezond voedsel.

In deze oproep doen wij concrete voorstellen voor een maatschappelijk breed gedragen lange termijn akkoord en voor de keuzes waarmee het nieuwe kabinet op dit terrein voortvarend aan de slag moet. Dat zal van de overheid veel uitvoeringskracht vragen. Om de noodzakelijke transitie mogelijk te maken zal jaarlijks en over een lange periode een bedrag van € 1,5 -2 mrd nodig zijn, te financieren uit grotendeels publieke en deels private middelen. Met als resultaat een hoogwaardige leefomgeving en perspectief voor boeren, andere landgebruikers en de natuur.

Het landelijk gebied staat voor grote uitdagingen op het gebied van stikstof, klimaat en biodiversiteit. Gebrek aan ruimte voor woningbouw, infrastructuur, energie, landbouw, wateropslag en natuur maken deze uitdagingen alleen maar complexer. Dat geldt ook voor de kloof tussen stad en platteland. De situatie is urgent en heeft grote invloed op de kwaliteit van onze leefomgeving en de kracht van onze economie. De politiek is aan zet. Willen we handelingsperspectief bieden aan boeren, burgers, natuur en economie dan zijn van het kabinet dringend **visie, maatregelen en regie** nodig, voortbouwend op reeds in gang gezet beleid op het gebied van o.a. klimaat, kringlooplandbouw, water, natuur en de nationale omgevingsvisie (NOVI).

Visie

Er zijn al diverse visies en doelen op het gebied van klimaat, leefomgeving, biodiversiteit, voedsel en landbouw. Het is van het grootste belang dat deze visies en doelen binnen het eerste jaar van het nieuwe kabinet via co-creatie worden verenigd in een samenhangend en inspirerend perspectief waar alle betrokkenen naartoe kunnen werken. Bij een dergelijke integrale lange termijn visie horen **wettelijk vastgelegde doelen** op het gebied van klimaat, biodiversiteit, lucht (stikstof), bodemgezondheid, water en landschap. Dit biedt de basis voor een **doelenbeleid** met afrekenbare doelen waarmee het tot nu toe gevoerde middelgerichte beleid kan worden verlaten.

Uitgangspunten

Voorts zullen in de visie uitgangspunten moeten worden vastgelegd voor de verdeling van de schaarse ruimte en daarmee voor het beheer en gebruik van grond (landinrichting 3.0). **'Functie volgt bodem'** - met bodemgezondheid en biodiversiteit voorop - zal daarin een leidend principe moeten zijn, aangevuld met water en landschap als bepalende uitgangspunten. Dit geldt zowel voor de landbouw als voor andere gebruikers van grond en water zoals woningbouw, energie en bedrijfsleven.

Maatregelen

Gezien de urgentie op het gebied van klimaat, stikstof en biodiversiteit kan het kabinet - vooruitlopend op de visie – nu al beginnen met de volgende concrete maatregelen:

- Een integrale **gebiedsgerichte lange termijn aanpak** binnen ruimtelijke kaders die zijn afgeleid van de hierboven genoemde wettelijk vastgelegde lange termijn doelen;
- een **Stikstoffonds** met financiële middelen vanuit overheid en bedrijfsleven voor doelgerichte maatregelen vooral in die gebieden waar de belasting van Natura 2000-gebieden het grootst is;
- een **Grondbank** waarmee grond kan worden aangekocht, afgewaardeerd of geruild, zodat bedrijven kunnen extensiveren;
- een **krediet- en garantieregeling** om boeren te ondersteunen bij de financiering van de omslag naar duurzame landbouw (bijv. via een Borgstellingsfonds);
- een systeem van **waardering, beloningen en heffingen** naar rato van de bijdrage van boeren, landeigenaren en ketenspelers aan genoemde doelen. O.a. ondersteund door een **digitaal dashboard** waarmee boeren via een KPI-systematiek (Kritische Prestatie Indicatoren) aanspraken op beloning voor geleverde prestaties kunnen onderbouwen;
- beloningen en heffingen om de verduurzaming van de consumptie te stimuleren, bijvoorbeeld door **belastingen te verschuiven van arbeid naar consumptie** door daarin ook de milieu- en gezondheidseffecten mee te wegen.

Deze visie en doelengerichte aanpak geven richting en ruimte aan boeren en bedrijfsleven voor een veilige en gezonde voedselproductie vanuit efficiënte ketens in een dichtbevolkt land nabij grote afzetmarkten. Ze ondersteunen een gewaardeerde en betrokken rol van boeren in de samenleving en geven houvast voor ondernemerschap en innovatie. Duurzame productie van voedsel is daarbij de basis voor een gezonde levensstijl en veilig voedsel. Door zich met innovatie te richten op hoogwaardig en gezondheid-bevorderend voedsel ontstaan extra kansen voor de internationale, vooral op Europa-georiënteerde positie van de ketenpartijen.

Regie en uitvoering

De nieuwe regering moet een plan maken voor een **maatschappelijk breed gedragen lange termijn akkoord** dat binnen het eerste jaar van de nieuwe regeerperiode bovengenoemde aanpak verder uitwerkt. Op Rijksniveau worden de doelen en kaders voor ruimtelijke ordening vastgesteld en

samen met de provincies geregionaliseerd. Vervolgens zorgen de provincies voor de uitvoering. Zelforganisatie en co-creatie tussen maatschappelijke actoren worden beloofd. Burgerinitiatieven en boer-burgerdialogen, waaronder de G1000Landbouw, zullen als belangrijk middel worden ingezet voor richting, draagvlak en verbinding. Het nieuwe kabinet kan op basis van dit akkoord vervolgens wetgeving (GLB, NOVI, Milieuwetgeving etc.) synchroniseren en in lijn brengen met de aangescherpte doelen en uitgangspunten.

Tot slot achten wij twee bestuurlijke maatregelen essentieel voor het realiseren van de ambitieuze maar noodzakelijke maatregelen:

- het aanstellen van een **coördinerend minister** voor het beleid op het brede gebied van Ruimte, Landbouw en Natuur
- een **krachtige uitvoeringsorganisatie** en het benoemen van een **Landschapscommissaris** naar analogie van de Deltacommissaris) inclusief voldoende middelen om de uitvoering en het onderling leren op alle schaalniveaus te borgen. Zonder een dergelijke op de lange termijn gerichte stevige uitvoeringskracht (denk aan 20-30 jaar) is de kans op terugval in korte termijn denken en handelen te groot.

In de bijlage geven wij een nadere toelichting op deze voorstellen.

Deze oproep is een initiatief van en wordt ondersteund door de volgende personen en organisaties:

Dirk de Lugt (voorzitter Cosun en BO Akkerbouw)	Bart Kemp (Agractie)
Frans Keurentjes (voorzitter Friesland Campina)	Michael Wilde (directeur Bionext)
Hans Huijbers (Kernteam Boerenraad)	Volkert Engelsman (CEO Eosta)
Louise Vet (em. hoogleraar WUR en voorzitter Deltaplan Biodiversiteitsherstel)	Jannemarie de Jonge (College van Rijksadviseurs)
Alex Datema (voorzitter BoerenNatuur)	Ilse Geijzendorffer (directeur Louis Bolk Instituut)
Cees Veerman (vm minister van LNV en emeritus hoogleraar WUR en Tilburg)	Edo Dijkman (directeur CLM)
Krijn Poppe (tot 2020 landbouweconoom WUR)	Berno Strootman (landschapsarchitect en vm Rijksadviseur Fysieke Leefomgeving)
Jan Willem Erisman (hoogleraar Universiteit Leiden)	Herman Wijffels (vm voorzitter SER en vm bewindvoerder Wereldbank)
Pieter van Geel (bestuurder)	Imke de Boer (hoogleraar WUR)
Gerben Jan Gerbrandy (vm Europarlementariër)	Jeroen Candel (bestuurskundige WUR)
Willem Lageweg (directeur Transitiecoalitie Voedsel)	Fou-Khan Tsang (voorzitter raad van bestuur Alfa Accountants)
Wiebe Draijer (CEO Rabobank Nederland)	Albert Jan Maat (vm LTO voorzitter)
Peter Blom (CEO Triodos Bank)	Johan Bouma (em hoogleraar bodemkunde WUR)
Willem Ferwerda (CEO Commonland)	Liesbeth Schipper (kwartiermaker Verrijkende Landbouw)
Marc van den Tweel (directeur Natuurmonumenten)	Lijbert Brussaard (em hoogleraar bodembioologie WUR)
Marjolein Demmers (directeur Natuur & Milieu)	Martien Lankester (Avalon)

Deze oproep wordt gecoördineerd door een werkgroep die bestaat uit Cees Veerman, Jan Willem Erisman, Krijn Poppe en Willem Lageweg. De werkgroep wordt ondersteund door de Transitiecoalitie Voedsel en de Boerenraad. Oproep ook ondersteunen? [Klik hier](#) en scroll naar beneden om deze te ondertekenen.

Voor inlichtingen en reacties:

Willem Lageweg | willem@transitiecoalitievoedsel.nl of 06-51294777

Over de Transitiecoalitie Voedsel en de Boerenraad

De Transitiecoalitie Voedsel is een brede coalitie van ca 200 bedrijven, organisaties en personen die werken aan een omslag in het landbouw- en voedselsysteem. De Boerenraad brengt duurzame en gangbare boeren bij elkaar om gezamenlijk te werken aan oplossingen die bijdragen aan toekomstbestendig boeren.

Zie www.transitiecoalitievoedsel.nl en www.boerenraad.nl

Toelichting (Bijlage bij de oproep)

Behoeftte aan een nieuw perspectief

De coronacrisis heeft ons geleerd dat een succesvolle aanpak van een maatschappelijke crisis in belangrijke mate bepaald wordt door leiderschap, gerichte innovatie en inzet van geld. Naast de coronacrisis zijn er andere grote maatschappelijke opgaven die een vergelijkbare aanpak vergen, zoals de klimaat- en stikstofcrisis.

Zowel bij boeren als bij burgers en bedrijven is er veel onvrede over de ontwikkelingen in het landelijk gebied en binnen de landbouw. Bij velen bestaat de nadrukkelijke wens om daarin met behulp van coherent overheidsbeleid perspectief en verandering te brengen. Perspectief en verandering die passen in de mondiaal afgesproken sociaal-maatschappelijke opgaven (Sustainable Development Goals) en aansluiten op Europees beleid (o.a. Green Deal, Farm to Fork en Biodiversiteitsstrategie). En dat deels in wetgeving is vastgelegd met duidelijke normen (o.a. klimaatwet, stikstofwet, Kaderrichtlijn Water, nieuwe natuurwet).

Er is behoefte aan perspectief dat leidt tot een aantrekkelijk en leefbaar platteland dat van grote betekenis is voor de grootstedelijke samenleving en de diensteneconomie die ons land zo typeren. En perspectief dat leidt tot een landbouwsector waarin boeren koploper kunnen zijn in klimaatneutrale en landschapsinclusieve productie van voedsel met een beperkt gebruik van chemische middelen en een rijke biodiversiteit. Aldus ontstaat een gezonde fysieke leefomgeving die de gezondheid en het welbevinden van de mens bevordert.

Maatschappelijke opgaven in het landelijk gebied

Er zijn vele, samenhangende maatschappelijke opgaven, die allemaal een stevige en urgente claim leggen op de schaarse ruimte in ons dichtbevolkte land. Denk aan een grote klimaatopgave, de energietransitie, de stikstofproblematiek, de wateropgave (verzilting, droogte, kwaliteit), een forse bouwopgave voor woningen en bedrijven, perspectief voor boeren en hun opvolgers, een gezonde leefomgeving (incl. biodiversiteit en landschapskwaliteit), economisch rendabele voedselproductie, dierenwelzijn en de consumptie van betaalbaar en gezond voedsel in alle lagen van de bevolking. Er zijn op deze terreinen verschillende internationale verdragen waar we nu al niet aan voldoen (biodiversiteit, klimaat en SDGs). Voorts zijn er veel visies en beleidsvoornemens die de maatschappelijke opgave erkennen en die richting proberen te geven aan beleid. Het gaat hierbij o.a. om de Nationale Omgevingsvisie, het nationaal programma voor het landelijk gebied, kringlooplandbouw, de regionale energie strategie, het klimaatakkoord, de eiwitstrategie, etc.

De verschillen in invalshoeken, wetgeving en aansturing leiden tot verwarring, vertraging en grote ecologische, economische en maatschappelijke schade. Ze leiden tot polarisering omdat mensen geen grip meer hebben op hun leefomgeving. En ze geven evenmin voldoende duidelijkheid voor ondernemers die willen investeren voor de lange termijn.

De veelheid aan doelen zullen dringend met elkaar in overeenstemming moeten worden gebracht en daar waar mogelijk vertaald naar regio's en naar het bedrijfsniveau (bijv. via vergunningen of emissierechten). Hierbij is ook duidelijkheid nodig over de uitvoering, zowel landelijk als op regionale schaal en uiteindelijk op bedrijfsniveau. Daarbij is van groot belang dat er voor boeren en andere landeigenaren, en in het bijzonder ook jonge boeren, perspectief ontstaat om te kunnen fungeren als verbinder van al deze maatschappelijke opgaven.

Beleidsbepalende uitgangspunten

Wij stellen daartoe de volgende uitgangspunten voor die tezamen randvoorwaardelijk zijn voor het beleid om ondernemers en beheerders lange termijn zekerheid te bieden om te kunnen investeren en ondernemen:

- De verdeling van de schaarse ruimte in het landelijk gebied vraagt om een **herinrichting** die het Rijk leidt en om een nationaal ruimtelijk ontwikkelingsplan met kaderstellende doelen dat de uitvoering (deels) aan decentrale overheden, maatschappelijke organisaties en private partijen laat.

- De basis voor beheer en gebruik van grond zijn de **biodiversiteit en bodemgezondheid**. Functie volgt bodem, niet alleen binnen de landbouw maar ook breder in de ruimtelijke ordening, aangevuld met ordenende principes op het gebied van water en landschap. En dat alles passend binnen de milieugebruiksruimte. Een gezonde bodem is een voorwaarde voor het veiligstellen van gezond en veilig voedsel, nu en op de lange termijn.
- Bij de herinrichting moet worden aangesloten op de **culturele waarden en de sociaal-economische potentie** van de regio, zowel in algemene zin als voor boeren en andere landgebruikers.
- De omvang van de productie is geen doel op zich. Het gaat om de **waarde ervan in de brede betekenis van gezond voedsel, bodem- en landschapskwaliteit en biodiversiteit**.

Deze uitgangspunten sorteren voor de verschillende gebieden de meest kansrijke en duurzame ontwikkelingen uit. Dat leidt op gebiedsniveau tot een landschappelijke invulling waarbij in de ene regio voedselproductie binnen gestelde regionale doelen voor biodiversiteit, natuur en landschap centraal staat. In andere regio's zal meer sprake zijn van multifunctionele bedrijven met een breed scala aan maatschappelijke doelen en hogere vergoedingen voor groenblauwe diensten. Zo kan ook de noodzakelijke omslag worden bereikt van sturing via middelen naar sturing op lange termijn doelen. Zo ontstaat ruimte en duidelijkheid voor ondernemerschap. Zo ontstaat ook voldoende ruimte voor natuur en biodiversiteit. Dit alles vergt een coherente en standvastige rol van de overheid met aandacht en maatregelen voor zowel de aanbod- als vraagzijde bij landbouw, voedsel, natuur en gezondheid. Met wettelijk geborgde lange termijn doelen. Het vergt ook nieuwe verdienmodellen en bijvoorbeeld hogere vergoedingen voor water- en natuurbeheer of koolstofvastlegging om de omschakeling naar productie passend binnen de doelen mogelijk te maken.

Perspectief voor de boer

De rol van de boer is al geruime tijd aan het veranderen. Naast producent van gezond voedsel is hij ook een leverancier van schaarse diensten waar consument en samenleving in toenemende mate om vragen. Denk aan CO₂-opslag, een rijk landschap, biodiversiteit, dierenwelzijn, schoon water en schone lucht. De boer wordt steeds meer een ondernemer die in het gebied waar hij is gevestigd maatschappelijke kwesties met elkaar verbindt en deze vertaalt in producten en diensten waarvoor hij een marktconforme prijs verdient. Hogere vergoedingen voor water- en natuurbeheer die innovatieve boeren helpen risico's te nemen kunnen deze keuzes vergemakkelijken. Onze uitgangspunten en bijbehorende maatregelen bieden boeren perspectief om deze ontwikkeling door te zetten.

Lange en korte termijn aanpak

De hierbij bepleitte **langetermijnvisie** sluit aan op het in gang gezette EU-beleid en nationaal beleid gericht op kringlooplandbouw en natuurinclusiviteit, bossen, biodiversiteit, de eiwitstrategie en op het Nationaal Programma Landelijk Gebied, maar vraagt om een nadere concretisering. Concrete, geregionaliseerde doelen voor bodemgezondheid, biodiversiteit, lucht (stikstof), klimaat en landschap zijn daartoe noodzakelijk. Dit moet richting geven aan de inrichting van het landelijke gebied en de ontwikkeling van de landbouw opererend binnen regionale kaders. Er is een grote behoefte aan de verbetering van de menselijke gezondheid en verlaging van de daaraan gekoppelde gezondheidskosten. Door aanpassing van leefstijl en voedsel zal er een sterkere relatie gelegd moeten worden tussen

gezondheid, voedselproductie, verwerking en consumptie. Duurzame productie van gezond voedsel is daarbij de basis voor een gezonde levensstijl en veilig voedsel en biedt tevens een waarborg voor de internationale, vooral op Europa-georiënteerde positie van de ketenpartijen. Het is wenselijk om binnen Europa dezelfde duurzaamheidseisen te laten gelden.

Doelgericht beleid (in plaats van middelgericht) met beprijzing (beloningen en heffingen) van positieve en negatieve externe effecten (zoals CO₂, ecosysteemdiensten, dierenwelzijn en gezond voedsel) zijn sleutelfactoren voor nieuwe verdienmodellen. Kritische Prestatie Indicatoren (KPI's) zijn een belangrijk instrument om mee te sturen en te handhaven. Daartoe is zorgvuldige en regelmatige monitoring van groot belang. Deze KPI's dienen tevens als basis voor een beloningssysteem.

Ook moet het instrument van 'beprijzing' worden ingezet voor de verduurzaming van de consumptie, door directe belastingen te verschuiven van arbeid naar consumptie, mede als stimulans voor gezonde voeding.

Op de **korte termijn** moet er een oplossing komen voor de stikstofproblematiek met inzet van de hierna genoemde instrumenten. Wezenlijk hierbij is om niet zo zeer nieuw beleid te ontwikkelen, maar om uitvoeringskracht te organiseren. Uitvoering van beleid in de regio vraagt om integraliteit. Die is vanuit sectoren lastig te organiseren. Het Rijk moet daarin het voortouw nemen.

Instrumenten

Bij deze visie behoort een aantal instrumenten dat nodig is om deze doelen te kunnen realiseren en die al op korte termijn kunnen worden ingezet:

- Een **Stikstoffonds** gevuld met geld vanuit overheid en bedrijfsleven voor het nemen van maatregelen, vooral daar waar de stikstofdepositiewinst het grootst is. Het doel hiervan is om de omslag in de bedrijfsvoering en extensivering mogelijk te maken met innovatieve oplossingen aan de bron in plaats van end-of-pipe.
- Een nationale **Grondbank** die nodig is om knelpunten in de gebiedsontwikkeling op te lossen, en grondaankoop, afwaardering, kavelruil en inpassing van nieuwe activiteiten te bevorderen.
- Een door de overheid geregisseerde **gebiedsgerichte aanpak** ('Landinrichting 3.0') om via co-creatie binnen de geregionaliseerde wettelijke doelen ruimtelijke claims in te passen, goede gronden voor landbouw te bestemmen en andere gronden extensiever of voor meer multifunctioneel gebruik in te zetten. Ook biedt een gebiedsgerichte aanpak de kans om via ruimtelijk ontwerp te komen tot landschappelijke kwaliteit en tot het waarderen van gebieden (gebiedsrating). Voorts kan aldus ook een gerichte en goed verdeelde invulling van het GLB per regio ontstaan om de transitie naar een natuurinclusieve landbouw te bevorderen. Voor deze gebiedsgerichte aanpak kan bijvoorbeeld het zgn 4 returnsmodel van Commonland als inspiratiebron dienen.
- Een **krediet- en garantieregeling** om boeren te ondersteunen bij de financiering van de omslag naar duurzame landbouw, bijvoorbeeld via een Borgstellingsfonds. Dit dient het aantrekken van risicodragend kapitaal voor nieuwe bedrijfssystemen te faciliteren en huidige bedrijfssystemen te helpen bij het verduurzamen door tijdelijke overname van risico's en/of door lagere financieringslasten.

- **Waardering en beprijzing** van positieve en negatieve externe effecten van o.a. CO2, ecosysteemdiensten en voedselveiligheid (internationaal en waar mogelijk nationaal) om zowel de productie als de consumptie van de juiste impulsen te voorzien alsook duurzame productie een beter 'level playing field' te bieden. Opzet van een systeem voor verhandelbare (emissie) rechten (CO2 en/of stikstof) dat integrale oplossingen aanstuurt vanuit de markt.
- Beloningen en heffingen om de **verduurzaming van de consumptie te stimuleren**, bijvoorbeeld door belastingen te verschuiven van arbeid naar consumptie en daarin ook de milieu- en gezondheidseffecten mee te wegen.
- Introductie van een **digitaal dashboard** voor boeren ter ondersteuning van management en monitoring van resultaten via een KPI-systematiek (Kritische Prestatie Indicatoren). Met deze vorm van duurzaamheidsverslaggeving kunnen boeren hun aanspraken op beloning voor geleverde prestaties onderbouwen. Daarin kan een afrekenbare stoffenbalans worden opgenomen, waarmee veel van de middel-wetgeving kan vervallen. Een onafhankelijke publiek-private organisatie moet ervoor zorgen dat boeren beheer over hun data kunnen voeren.
- Het versterken van **onafhankelijk onderzoek en objectieve voorlichting aan boeren**, ondersteund door adequate monitoring.

Monitoring en sturing

Monitoring van resultaten kan plaats vinden via de KPI-systematiek met het hierboven genoemde digitale kringloop-dashboard. De KPI's tellen op binnen regio- en nationaal niveau zodat gevolgd kan worden of de doelen ook daadwerkelijk worden gehaald. Belangrijk is volledige digitalisering van administratieve stromen gekoppeld aan (open) satellietdata en sensornetwerken. Strenge sancties en adequate uitvoering en controle vanuit de keten en de overheid zijn onmisbaar. Monitoring en sturing zal ook plaats moeten vinden in andere onderdelen van het voedselsysteem, zoals bij het aanbod van gezond en vers voedsel in supermarkten, reclame op 'lege' calorieën, voedselomgeving, etc.

Draagvlak, bestuur en regie

Het regeerakkoord moet inzetten op een breed gedragen landelijk lange termijn akkoord binnen het eerste jaar van de nieuwe regeerperiode. Op Rijksniveau worden de doelen en kaders voor ruimtelijke ordening vastgesteld en samen met de provincies geregionaliseerd. De provincies zorgen vervolgens voor de uitvoering. Zelforganisatie en co-creatie tussen maatschappelijke actoren worden beloond. Burgerinitiatieven en boer-burgerdialogen waaronder G1000Landbouw zullen als belangrijk middel voor richting, draagvlak en verbinding worden ingezet. Het akkoord geeft boeren in hun rol als verbinder in het landelijk gebied de zekerheid om te ondernemen en verantwoord te investeren. Natuur en biodiversiteit kunnen zich gaan herstellen en de leefomgeving voor de burger wint zichtbaar aan kwaliteit. Het nieuwe kabinet kan op basis van dit akkoord vervolgens wetgeving (GLB, NOVI, Milieuwetgeving etc.) synchroniseren en in lijn brengen met de aangescherpte doelen en uitgangspunten.

Tot slot achten wij twee bestuurlijke maatregelen essentieel voor het realiseren van de ambitieuze maar noodzakelijke maatregelen:

- het aanstellen van een **coördinerend minister** voor het beleid op het gebied van Ruimte, Landbouw en Natuur en
- een **krachtige uitvoeringsorganisatie** en het benoemen van een **Landschapscommissaris** (naar analogie van de Deltacommissaris), inclusief voldoende middelen om de uitvoering en het onderling leren op alle schaalniveaus te borgen. Zonder een dergelijke langetermijngarantie voor een stevige uitvoeringskracht is de kans op terugval in kortetermijndenken en -handelen te groot.

Het is niet de vraag of de overheid dit allemaal kan waarmaken. Duidelijke keuzes, co-creatie en een krachtige uitvoeringsorganisatie zijn noodzakelijk en voorwaardelijk om vervolgens de markt en de samenleving te kunnen laten doen wat er van hen verwacht mag worden.